

הזהות החברתית והנכונות ליחסי חברה עם היהודים בקרב סטודנטים ערבים במכללה להכשרת מורים

העיסוק בסוגיית הזהות הוא תופעה מודרנית שמכוונת להקניית משמעות לשיוך או לשייכות. בחברה המודרנית נחשב אקט זה לאקט פוליטי. הקניית הזהות מתחילה בהחלטה על קבוצה אנושית, בעקבותיה היא מוחלת גם על מקומות, אתרים שהופכים ללאומיים ואדמה שהופכת לטריטוריה. העיסוק בשאלת הזהות הקולקטיבית של הפרט גובר כשמסתמנת עלייה במודעות לקיומו של הפרט הנבדל מהקולקטיב ולקיומם של קולקטיבים הנבדלים זה מזה בתוך אותה מסגרת מדינית (מדינה). קיים צורך בסיסי אצל האדם המודרני בחיפוש אחרי משמעות, והזהות היא אחד הכלים בחיפוש משמעות זו. הזהות הלאומית היא הזהות הקולקטיבית החשובה ביותר בעידן המודרני, והיא מניחה כי היחיד הוא פרט אוטונומי המזדהה עם לאומיות (בשארה, 1999). למרות הניבויים שגורסים כי תהליכי מודרניזציה וגלובליזציה אמורים להביא להחלשתן של הזהויות הקולקטיביות בעידן המודרני, נראה שהבולטות של זהויות אלו תורמת להשגת ערך עצמי חיובי שהוא מטרה אישית וקבוצתית חשובה בפני עצמה (סלימאן, 1999).

מאמר זה עוסק בפרחי הוראה פלסטינים בישראל ובודק כיצד הם מרגישים כלפי מעגלי שיוך שונים. במאמר זה נבחנת הזהות הקולקטיבית שלהם ומידת הנכונות שלהם לקשור יחסי חברה עם התלמידים היהודים במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין, שבה הם מתכשרים להוראה.

1. מונח הזהות

אחת ההגדרות המקובלות ביותר של זהות היא זו של מילר (Miller, 1963; 1983): מערכת של תכונות נצפות ומוסקות המזהה את הפרט לעצמו ולאחרים. מילר ראה בזהות אובייקט חברתי שלעיתים קרובות אפשר להעריכו מחדש על-ידי הפרט ואחרים, וכך להבחין בין זהות ציבורית אובייקטיבית (objective public identity), דהיינו העצמי כפי שנראה בעיני אחרים, זהות ציבורית סובייקטיבית (subjective public identity), דהיינו תפיסת הפרט כיצד אחרים רואים אותו, וזהות עצמית (self identity), דהיינו הפרט כפי שהוא רואה את עצמו.

רוזנברג (Rosenberg, 1965) מבחין בזהות העצמית בין גרעין הזהות (core) לבין תת-זהויות (sub-identities). הגרעין הוא החלק המארגן של הזהות, ותכונותיו הן

באינטראקציה עם כל התכונות שמחוץ לגרעין. התכונות הכלולות בגרעין מתגבשות בדרך כלל בשלב מוקדם בחיי הפרט וקשה לשנותן. תת-הזהויות נוגעות לתפקידים החברתיים ולהשתייכויות הקבוצתיות של הפרט. בתת-הזהות משתקפת הדרך המיוחדת שבה הפרט ממלא את התפקיד ומבטא את הדימוי העצמי שלו בהיותו ממלא תפקיד או בהיותו חבר בקבוצה. שייכות לקבוצה יכולה להתמקד באחד או יותר מהיסודות האלה: אפיון פיזי-תורשתי, דת, לשון, תרבות ומוצא לאומי. כל אחד מהיסודות האלה יכול להיות מוקד לגיבוש זהות קולקטיבית: זהות אזרחית (מדינה), זהות מקומית (מקום מגורים), זהות משפחתית או זהות חמולתית, זהות לאומית, זהות דתית וזהות מקצועית.

הזהות העצמית של הפרט מורכבת, כאמור, מזהויות (או תת-זהויות) רבות. סטפן וסטפן (Stephan & Stephan, 1996) מבחינים בין שני סוגי זהות עיקריים:

- זהות אישית (personal identity): מורכבת מאותם אספקטים של העצמי המבוססים על מאפיינים אינדיווידואליים כגון תכונות של האישיות.
- זהות חברתית (social identity): מורכבת מאותם אספקטים של העצמי המבוססים על השתייכות קבוצתית. לדעת סטפן וסטפן קיים קשר שלילי בין הזהות האישית לזהות החברתית. אם האדם מדגיש את היותו פרט ייחודי, בדרך כלל אין הוא מדגיש את השתייכותו הקבוצתית, וההפך (שם, עמ' 90).

בעבודה זו אנחנו דנים בזהות העצמית, ובמיוחד בזהות הקולקטיבית-החברתית, של סטודנטים פלסטינים במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין.

2. התפתחות הזהות אצל המיעוט הפלסטיני בישראל

כמה טרמינולוגיות מיוחסות למיעוט הפלסטיני בישראל: ערבים ישראלים, ערביי ישראל, פלסטינים אזרחי ישראל, הפלסטינים בישראל, ערביי 1948, ערביי הפנים, פלסטינים של 1948 ועוד. במאמר הנוכחי יכונה מיעוט זה 'הפלסטינים בישראלי' או 'המיעוט הפלסטיני בישראל'.

הפלסטינים בישראל הם מיעוט לאומי מיוחד. ראשית, זהו רוב לשעבר שהפך בין יום ולילה למיעוט על אדמתו. שלא כמו מיעוטים רבים בעולם, אין זה מיעוט של מהגרים אלא מיעוט מקומי, מיעוט של ילידים. מאפיין ייחודי שני הוא שהפלסטינים בישראל הם אזרחי מדינה הנמצאת במלחמה עם בני עמם, העם הפלסטיני, ועם בני אומתם, האומה הערבית. יחס הממשלה ויחס הרוב היהודי בישראל למיעוט הזה נקבע על סמך התפיסה האומרת שהמיעוט הפלסטיני בישראל הוא מיעוט עוין או "גיס חמישי". מאפיין שלישי הוא שהפלסטינים בישראל הם אזרחים במדינה שמגדירה את עצמה מדינת היהודים ולא מדינה של כל אזרחיה. משום כך מופעלת נגדם מדיניות של אפליה וקיפוח כמעט בכל התחומים. מאפיינים אלה ואחרים מחריפים את הבעייתיות בזהותו של מיעוט לאומי זה (מיעארי, 1981; סמוחה, 1994).

הזהות הקולקטיבית של המיעוט הפלסטיני בישראל מורכבת מכמה מרכיבים או מעגלים עיקריים: ישראלי, פלסטיני, ערבי ואסלאמי. הפלסטינים בישראל רואים בזהותם זהות המורכבת בעיקר מארבעת המרכיבים האלה, בתערובת אחת או באיזון עדין ביניהם, או שמעגל אחד דוחק הצדה מעגל אחר. ועל כן נוצר משבר זהות שמתגלגל ומשתנה כל הזמן לפי התנאים המתחלפים.

החשיבות היחסית של מרכיבי הזהות איננה קבועה, והיא עשויה להשתנות מתקופה אחת לאחרת.

להלן נצביע על שלבים בהתפתחות הזהות הקולקטיבית של המיעוט הפלסטיני בישראל אחרי 1948. אולם לפני כן נעסוק בקצרה בזהותם של ערביי פלסטין גם לפני 1948.

הזהות החזקה בקרב ערביי פלסטין, ובקרב כלל הערבים בסוף התקופה העות'ומנית, הייתה הזהות האסלאמית, ואולי גם העות'ומנית. הערבים המוסלמים ראו באימפריה העות'ומנית חילופות (מדינת המוסלמים) וחשו שהם חיים במדינתם ומשרתים אותה (البديري, 1995: 7-8).

בתקופת מלחמת העולם הראשונה ובמיוחד אחרי התפוררות האימפריה העות'ומנית בסוף אותה מלחמה גברה הזהות הערבית על שתי הזהויות המתחרות, העות'ומנית והאסלאמית, וזכתה בתמיכה עממית רחבה. התחזקות הזהות הערבית קרתה מאחר שהאחדות הערבית, או אחדות פלסטין עם סוריה, נחשבה לאמצעי יחיד למניעת הקמתו של הבית הלאומי היהודי בפלסטין (Porat, 1975: 121-122).

אחרי מלחמת העולם הראשונה, עם ניתוק פלסטין מסוריה וכינונו של שלטון מנדטורי בריטי בפלסטין והתחזקות היישוב היהודי בה, התחילה להתפתח בהדרגה זהות לאומית פלסטינית, המתבססת על השתייכות לפלסטין, כיחידה נפרדת מסוריה (براند, 1991: 7-8). עם זאת נשארה הזהות הפלסטינית בתקופת המנדט חלשה יחסית בגלל התחזקות הזהויות המסורתיות הצרות, ובמיוחד הזהות החמולתית. הדבר התבטא בסכסוך קשה וממושך בין משפחת חוסייני ומשפחת נשאשיבי על המנהיגות בפלסטין (Nashif, 1977: 120). נוסף על התחזקות הזהויות המסורתיות הצרות (המשפחתית, הדתית והמקומית), התחזקה הזהות הלאומית הערבית עד כדי כך שמדינות ערב השכנות נעשו, מאמצע שנות השלושים, למקבלות ההחלטה בענייני תושבי פלסטין הערבים (البديري, 1995: 16).

הישענות ערביי פלסטין על מדינות ערב בהתנגדותם למפעל הציוני לא הביאה תוצאות רצויות מבחינתם. מלחמת 1948 הסתיימה בתבוסת הערבים ובהקמת מדינת ישראל על רוב שטח פלסטין. מאחר שבמהלך המלחמה גורשו או ברחו קרוב ל-700 אלף ערבים פלסטינים, נשארו במדינה החדשה בסוף 1948 רק כ-160 אלף מהם (כהן, 2000, עמ' 35; מוריס, 1991, עמ' 399-397) זהותם הקולקטיבית של ערבים אלה לא נשארה קבועה, והיא עברה שינויים גדולים משנת 1948 ועד

היום. מיעארי (מיעארי, 1986; 1992) ומאוחר יותר אמארה וכבהא (1996) הבחינו בשלושה שלבים עיקריים בהתפתחות זהותם הקולקטיבית של הפלסטינים בישראל:

התקופה הראשונה: 1948-1967

לאחר הקמת מדינת ישראל היו הפלסטינים בישראל מיעוט לאומי מבודד ומנותק פיזית, חברתית ותרבותית מהעולם הערבי הסובב ומשאר חלקי העם הפלסטיני המפוזר בארצות שונות. הם חיו במדינה החדשה בלי מנהיגות כלל-ארצית, משום שכל האליטות החברתיות (הפוליטית, הכלכלית, החינוכית והדתית) של העם הפלסטיני, שהיו מרוכזות בערים, עזבו את הארץ במהלך המלחמה. על כן הפלסטינים בישראל מצאו את עצמם אחרי מלחמת 1948 כמיעוט לאומי חלש, זר במולדתו ומנותק משאר אומתו הערבית ועמו הפלסטיני (מיעארי, 1992: 42).

מדיניות השלטונות הישראליים כלפי המיעוט הפלסטיני הייתה מעורבת: מתן אזרחות ישראלית מצד אחד והטלת ממשל צבאי מצד שני. הממשל הצבאי, שנועד להדק את השליטה והפיקוח על אזרחי המדינה הערבים, חילק את היישובים הערביים לכמה "אזורים סגורים" ואסר על התושבים הפלסטינים לנוע בין אזורים אלה אלא ברישיון מהמושל הצבאי. באמצעות הממשל הצבאי גם אימצו השלטונות את המדיניות האימפריאליסטית הישנה, מדיניות "הפרד ומשול", כלפי האזרחים הפלסטינים. הם חיזקו את הפיצול הפנימי של המיעוט הפלסטיני לפי קווים משפחתיים, גאוגרפיים, תרבותיים ודתיים (Lustick, 1980: 84). בעקבות זאת הצטמצמו המגע וקשרי הגומלין בין האזרחים הפלסטינים באזורים השונים והתחזקו עוד יותר הזהויות המסורתיות (החמולתית, המקומית והעדתית) בקרבם. הפלסטינים בישראל בתקופה זו, בהיותם מיעוט מובס, מנותק מהעולם הערבי, מפוצל ובלי מנהיגות כלל-ארצית, קיבלו את המציאות החדשה או השלימו עמה והתחילו להגדיר את עצמם כמונחים ישראליים. יוחנן פרס ונירה יובל-דיוויס (Peres & Yuval-Davis, 1969) ערכו מחקר על זהותם של הפלסטינים בישראל לפני מלחמת ששת הימים ואחריה. הם מצאו שלפני המלחמה היה סדר הזהויות, מהחזק לחלש: ישראלי, ערבי-ישראלי, ערבי ולבסוף פלסטיני. עם זאת, מיעארי (מיעארי, 1992) מסביר כי בולטות המרכיב הישראלי בזהותם של הפלסטינים בישראל בתקופה זו, אין פירושה הזדהות רגשית עם המדינה היהודית או השתלבות תרבותית בחברה הישראלית אלא קבלה והשלמה עם המצב החוקי והפוליטי החדש, בהיותם אזרחים במדינת ישראל, ורצונם לנצל אזרחות זו כדי לשפר את מצבם בחיי היום יום (בתחומי העבודה, הלימודים, השירותים ועוד).

התקופה השנייה: 1969-1973

עם בולטות המרכיב הישראלי, או הערבי-ישראלי, בזהותם הקולקטיבית של הפלסטינים בישראל בתקופה הראשונה, התחיל להתחזק בשלהי אותה תקופה גם המרכיב הלאומי הערבי בעקבות התחזקות התנועה הלאומית הערבית בהנהגתו של נשיא מצרים דאז גימאל עבד אל-נאצר. דבר זה התבטא בהופעת תנועת "אל-ארד" (האדמה) בראשית שנות השישים של המאה העשרים. תנועה לאומית זו דגלה בזכות ההגדרה העצמית של העם הפלסטיני "במסגרת השאיפות העליונות של האומה הערבית" (قهوجي، 1978: 33-34). תנועה זו הוצאה אל מחוץ לחוק בשנת 1965 בטענה שהיא מסכנת את ביטחון המדינה.

בתקופה זו התחזקה הזהות הלאומית הערבית, התעוררה הזהות הלאומית הפלסטינית ונחלשה הזהות הישראלית בקרב הפלסטינים בישראל, בעיקר משני גורמים: ביטול הממשל הצבאי בשנת 1966 ופרוץ מלחמת ששת הימים בשנת 1967. ביטול הממשל הצבאי היה מלווה בביטול ההגבלות על חופש התנועה וההתקשרות בין הכפרים הערבים. דבר זה הגביר את הסולידריות וקשרי הגומלין של הפלסטינים בארץ והעלה את מודעותם לבעיותיהם המשותפות: הפקעת האדמות ונקיטת מדיניות האפליה נגדם בכל תחומי החיים. באשר למלחמת 1967, הרי בעקבותיה הסתיים הבידוד של הפלסטינים בישראל, ואלה התחברו מחדש עם אחיהם הפלסטינים בשטחים הכבושים (הגדה המערבית וחבל עזה), ועל ידי כך נחשפו גם לזרמים תרבותיים ואידאולוגיים של העולם הערבי (مיעاري، 1992). במחקרם של פרס ויובל-דיוויס שבדק את מרכיבי הזהות הקולקטיבית אצל הפלסטינים בארץ אחרי המלחמה נמצא הסדר הזה, מהחזק לחלש: ערבי, ערבי-ישראלי, פלסטיני ולבסוף ישראלי (פרס ויובל-דיוויס, 1968).

התקופה השלישית: אחרי 1973

אחרי מלחמת אוקטובר 1973 התחיל שלב חדש בהתפתחות הזהות הפלסטינית או הערבית-פלסטינית של הפלסטינים בישראל. לפי מיעארי (مיעاري، 1992) זהות זו הייתה רדומה בתקופה הראשונה, התחילה להתעורר בתקופה השנייה והתחזקה בתקופה השלישית, ובמקביל נחלשה הזהות הישראלית, בעקבות התפתחויות חיצוניות (שאינן קשורות במישרין עם הפלסטינים בישראל) והתפתחויות אחרות פנימיות. מבין ההתפתחויות החיצוניות:

- התרחבות ההכרה הבין-לאומית באש"ף (ארגון השחרור הפלסטיני) ובזכות העם הפלסטיני להגדרה עצמית. דבר זה השתקף בקבלת אש"ף לחבר משקיף בארגון האומות המאוחדות בשנת 1974.
- נקיטת מדיניות היד החזקה, מדיניות יד הברזל, מצד ממשלות ישראל נגד הפלסטינים בשטחים הכבושים (מעצרים, הרס בתים, גירוש ועוד) עם הגברת

ההתקפות הישראליות נגד מחנות הפליטים בדרום לבנון. שיאן של התקפות אלה היה הפלישה הישראלית לדרום לבנון בשנת 1982.

- ביצוע כמה מעשי טבח המוניים נגד הפלסטינים מצד "אחיהם" הערבים. מעשי טבח אלה התחילו ב"ספטמבר השחור" בשנת 1970 בירדן, ומאוחר יותר עברו ללבנון. שם ביצעו הכוחות הסוריים את טבח "תל-אלזעתר" בשנת 1976, וכוחות "הפלנגות" הלבנוניים ביצעו את טבח "סברה ושתילה" בשנת 1982.
- אזלת ידם של המשטרים הערבים להגן על העם הפלסטיני מפני התוקפנות הישראלית והתוקפנות הערבית גם יחד.
- הסכם השלום בין ישראל ומצרים בשנת 1978. הפלסטינים ראו בו הסכם נפרד ופוגע בנושא הפלסטיני, ולפיכך תרם גם הוא לחיזוק הזהות הפלסטינית.
- במקביל להתפתחויות חיצוניות אלו קרו משנות השבעים שינויים מרחיקי לכת במבנה החברתי של הערבים בישראל. מבין שינויים אלה:
 - ירידה גדולה באחוז כוח העבודה המועסק בחקלאות (מ-50% בשנת 1955 ל-20% בשנת 1973 ולפחות מ-5% כיום) ועלייה באחוז הפועלים השכירים, בעיקר בערים היהודיות (קרוב ל-55% היום). הפיכתם של החקלאים הפלסטינים לפועלים שכירים, בעיקר בענף הבניין, החלישה את זיקתם למסגרות המסורתיות כמו החמולה, חשפה אותם למגוון צורות של הפליה בשוק העבודה וברחוב היהודי וחיזקה את תודעתם הלאומית הפלסטינית.
 - התרחבות שכבת המשכילים הפלסטינים ובמיוחד סטודנטים ובוגרי אוניברסיטאות. למשל, מספרם של בוגרי האוניברסיטאות גדל מ-350 בשנת 1960 ל-17,000 בשנת 1997. נוסף על כך למדו בסוף שנות התשעים של המאה העשרים כ-5,000 סטודנטים פלסטינים באוניברסיטאות, ובכל שנה מסיימים את לימודיהם כ-1,200 בוגרים בארץ ובחוץ לארץ (אלחאגי, 2000, עמ' 15).
- בדומה למשכילים בארצות מתפתחות, המשכילים הפלסטינים בישראל הם בעלי תודעה לאומית חזקה. היתקלותם במגוון צורות של הפליה בתקופת הלימודים (למשל בשכירת דירות ובמגע עם הימין היהודי הקיצוני) ובשוק העבודה הגבירה תודעה זו.
- הופעת ארגונים ערביים כלל-ארציים, ייצוגיים ולא ייצוגיים, שהגנו על זכויות הפלסטינים בארץ והתמודדו עם ההפליה המופעלת נגדם. הארגונים הייצוגיים החשובים ביותר הם: הוועד הארצי של ראשי המועצות המקומיות הערביות (1974), הוועד הארצי להגנה על האדמות הערביות (1975) והתאחדות הסטודנטים הערבים (1975). נוסף על ארגונים אלה הופיעו בשנות השבעים גם שתי תנועות פוליטיות: בני הכפר והתנועה האסלאמית. מאוחר יותר הופיעו כמה מפלגות ערביות או בעלות צביון ערבי כגון חד"ש (החזית

הדמוקרטית לשוויון ולשלום), התנועה הדמוקרטית לשלום, המפלגה הדמוקרטית הערבית והברית הלאומית הדמוקרטית (בל"ד). ארגונים אלה הזגישו את המרכיב הלאומי (הערבי והפלסטיני) בזהות הקולקטיבית של הפלסטינים בישראל.

התפתחויות חיצוניות ופנימיות אלו תרמו לדעת מיעארי (מיעארי, 1986; 1992) לחיזוק הזהות הפלסטינית ולהחלשת הזהות הישראלית בקרב הפלסטינים בישראל. במחקר שערך מיעארי בשנת 1976 על מדגם מייצג של בוגרי אוניברסיטאות פלסטינים בישראל נמצא כי סדר הזהויות היה, מהחזק לחלש היה: ערבית, פלסטינית, ערבית-ישראלית ולבסוף ישראלית (מיעארי, 1992; Meari, 1978). מחקרים אחרים שנערכו בשנות השבעים מצביעים על אותה מגמה של פלסטיניזציה (לזרוביץ, 1977; Samooha, 1984; Tessler, 1977).

התחזקות המרכיב הפלסטיני בזהות הקולקטיבית של הפלסטינים בישראל משנות השבעים התבטאה באירועי יום האדמה ב-30 במרס 1976, שבמהלכם נהרגו שישה אזרחים פלסטינים ונפצעו עשרות מידי המשטרה. ביטוי נוסף הוא הצטרפותם של אינטלקטואלים פלסטינים מישראל לשורות אש"ף, כמו חביב קהוג'י, מחמוד דרויש וסברי גרייס (אמארה וכבהא, 1996, עמ' 96). הפלסטיניזציה בתקופה זו התבטאה גם בהצבעת המיעוט הפלסטיני לכנסת: אחוז המצביעים מכלל בעלי זכות הבחירה ירד ובמקביל גדל אחוז המצביעים למפלגות ערביות (או לא ציוניות) שתומכות בהקמת מדינה פלסטינית בגדה המערבית וברצועת עזה (מיעארי, 1986; 1992; مصالحة, 1999).

תהליך הפלסטיניזציה הוסיף להתחזק בשנות השמונים. ממחקריו של סמוחה עולה שאחוז הנשאלים שמגדירים את עצמם פלסטינים או ערבים-פלסטינים או פלסטינים בישראל או ערבים פלסטינים בישראל ("ישראל" בשתי הקטגוריות האחרונות מציינת לדעתנו מיקום גאוגרפי ואינה מציינת זהות ישראלית כפי שטוען סמוחה) עלה מ-33% בשנת 1976 ל-47% בשנת 1980 ול-56% בשנים 1985 ו-1988. לעומת זאת ירד אחוז הנשאלים שמגדירים את עצמם ישראלים או ישראלים-ערבים או ישראלים-פלסטינים מ-55% בשנת 1976 ל-43% בשנת 1980, ל-38% בשנת 1985 ול-39% בשנת 1988 (סמוחה אצל רכס, 1993, עמ' 85).

במחקר שערך מיעארי בשנת 1988, דהיינו בתקופת האינתיפאדה הראשונה, על תלמידי תיכון פלסטינים בישראל נמצא כי 66% מהנבדקים הגדירו את עצמם פלסטינים או ערבים-פלסטינים, ורק 15% הגדירו את עצמם ישראלים או ערבים-ישראלים או פלסטינים-ישראלים. נוסף על כך, 14% הגדירו את עצמם ערבים ו-5% נתנו תשובה אחרת (מיעארי, 1992). בתשובה לשאלה על כל מרכיב של הזהות (האם בתקופת האינתיפאדה התחזק המרכיב לדעתם או נחלש או נשאר כמו שהיה) העריך רוב גדול של הנבדקים (83%) שזהותם הפלסטינית התחזקה בתקופת האינתיפאדה, ורוב קטן (52%) העריך שזהותם הערבית התחזקה. לעומת

זאת רוב הנבדקים (71%) העריכו שזהותם הערבית-ישראלית נחלשה בתקופת האינתיפאדה.

אמנם הממצאים של סמוחה מראים שהאינתיפאדה הראשונה לא השפיעה על זהותם של הערבים בישראל, מפני שלא חל לדעתו שינוי אובייקטיבי במרכיבי הזהות שלהם בין השנים 1985-1988. ואולם ממצאיו של מיעארי מראים שהייתה בקרב הערבים בישראל הרגשה כללית של התחזקות המרכיב הלאומי, ובעיקר הפלסטיני, והיחלשות המרכיב האזרחי הישראלי. גם אם נקבל את ממצאיו של סמוחה שלא חל שינוי אובייקטיבי בזהות בתקופת האינתיפאדה הראשונה, הרי סמוחה מדגיש שבתקופה זו התחזקה הפוליטיזציה בקרב ערביי ישראל וגדלה הסולידריות שלהם עם עמם הפלסטיני בגדה המערבית וברצועת עזה. בין שהתחזקות הסולידריות עם העם הפלסטיני בשטחים הכבושים היא ביטוי להתחזקות הזהות הפלסטינית, כפי שאנחנו מעריכים, ובין שהיא ביטוי להתחזקות הפוליטיזציה, כפי שמעריך סמוחה, הרי סולידריות זו התבטאה בפעילויות רבות ומגוונות כגון שביתות, הפגנות, כנסים המוניים, תרומות כספיות, אספקת מזון, תרופות ואפילו ביגוד לאחיהם בשטחים הכבושים.

מגמת התחזקות המרכיב הפלסטיני בזהות הפלסטינים בישראל המשיכה עד היום. במחקרו של רוחנה (Rouhana, 1997) הוא מצא שהערבים בישראל מרגישים שותפים לפלסטינים בשטחים הכבושים מבחינת השייכות והקשר הסנטימנטלי (רגשי) וגם מבחינת העמדות הפוליטיות. ברמה החברתית-תרבותית פיתחו הפלסטינים בישראל ערכים מודרניים שונים מהערכים של החברה הישראלית וגם מהערכים של החברה הפלסטינית בגדה המערבית ובעזה. הערכים שפיתחו קרובים יותר לחברה הישראלית, ובעצם זהו השוני היחיד בין הפלסטינים בישראל לבין אחיהם הפלסטינים בגדה המערבית ובעזה. עובדה זו מעידה כנראה על הפנמת ערכים חברתיים בקרב הפלסטינים בישראל, הפנמה המושפעת מהחברה הישראלית היהודית אך איננה נובעת מהזהות אתה.

3. קונפליקט - משבר הזהות ודרכי ההתמודדות

המצב ההיסטורי המיוחד שהמיעוט הפלסטיני בישראל היה נתון בו גרם לכך שעיצוב זהותו הקולקטיבית של בן מיעוט זה הפך לבעיה של איזון בין כוחות סותרים. מצד אחד מיעוט זה היה ונשאר חלק מהעולם הערבי, והשתייכות זו אף עברה הגברה ואינטנסיפיקציה עקב עליית התנועה הלאומית הפאן-ערבית שהפכה את הקונפליקט הערבי-ישראלי לאחד ממוקדי העיקריים. מצד שני שייכות זו התנגשה עם כוחות שפעלו בכיוון הפוך: העולם הערבי לא הוכיח רצינות בהצהרותיו על קליטת הפליטים הפלסטינים, שיקומם וסיוע להם. גם כאשר נפגשו פלסטינים מישראל עם אזרחי ארצות ערב במסגרת כלשהי, התקבלו בקרירות רבה וביחס של חשדנות.

במקביל גבר עם הזמן תהליך ההסתגלות של הפלסטינים בישראל לתנאים החברתיים-פוליטיים החדשים. בתוך ישראל חלה התקרבות בין שני העמים, היהודי והפלסטיני. הפלסטינים בישראל עבדו אצל יהודים והתחילו להשתמש בשפה העברית באופן בולט, והמנהיגות המקומית המסורתית גויסה מטעם מפלגות ציוניות אחדות. אולם תהליכי ההסתגלות האלה היו מלווים בעובדות מעיקות על נשמתם של הפלסטינים בישראל:

- היד הקשה של הממשל הצבאי שהוטלה על רוב האזורים הערבים בארץ;
- הפקעת קרקעות מהכפרים הערביים ומסירתן לשובים יהודיים;
- רגשות דחייה אצל חלק ניכר מהאוכלוסייה היהודית כלפי המיעוט הפלסטיני בישראל.

ובכן הקונפליקט בין המרכיב הערבי הפלסטיני לבין המרכיב הישראלי בזהותם של הפלסטינים בישראל רק הוריף והחמיר. המשבר התגבר בהשפעת תהליכי המודרניזציה, ובמיוחד בקרב הדור הפלסטיני המשכיל, שחיקה חלק מסגנון החיים של החברה היהודית. ההתקרבות הזאת ליהודים עקב תהליך המודרניזציה הפחיתה את הצורך של הפלסטינים בסמלים של זהות מסורתית (כמו תלבושת מסורתית, מצוות דת, קשרי משפחה). לכן עלה הצורך בערכים לאומיים שישמשו סמלי זהות אלטרנטיביים. ככל שהפלסטיני המשכיל הושפע מתהליך המודרניזציה, כך גברו בזהותו שני המרכיבים, הערבי והפלסטיני.

הקונפליקט בשני מוקדי הזהות של הפלסטיני בישראל, הישראלי והערבי-פלסטיני, נשמר בקרבו של הפלסטיני לאורך זמן תוך כדי הפעלת מנגנונים אחדים לפתרון קונפליקט זה. שני מנגנונים עיקריים הוזכרו בספרות הרלוונטית, מנגנון התיחום ומנגנון השוליות הכפולה.

א. מנגנון התיחום

מנגנון זה הוצע אצל פרס ודיוויס (1968), ולפיו מתקיימת הפרדה בין המישור האידיאולוגי-קולקטיבי לבין המישור האינדיווידואלי-פרגמטי. המישור הראשון נוגע בערכים עליונים לאומיים ערביים, והמישור השני נוגע בנורמות ההתנהגות של חיי היום יום, ובו בולטת חשיבות האינטרס של הפרט לנצל את משאבי המדינה הקיימים לצרכיו האישיים ולהתעלם מהתחושה הפנימית הכרוכה בזהותו האידיאולוגית והקולקטיבית.

התיחום גרם למערכת לחצים סותרים ולהרגשות של אי-נחת ולפעמים לייסורי נפש ממש. לפי תאוריית הדיסוננס הקוגניטיבי קיימים לחצים ליישב סתירות אלה. להלן נביא כמה צורות לפתרון המתח שנוצר בעקבות מנגנון התיחום:

כיוון שבמציאות חייו של הפלסטיני בישראל אין כל אפשרות לבטל את הניגודים בין מרכיבי הזהות שלו, הנטייה הייתה להשליך את התקוות החזקות על גואל

חיצוני שיבוא בעתיד הקרוב, ישנה את המצב ויהרוס את המחיצות (התיחום) בין האידאולוגיה הלאומית לבין חיי היום יום. כך הופך הניגוד בין המרכיב הלאומי למרכיב הישראלי בזהות לנסבל יותר. לפיכך נטה הפלסטיני בישראל להביע עמדות לאומיות, לפעמים קיצוניות, במפגשים בלתי פורמליים (בבית ידידים וחברים), ובחיי היום יום נטה אותו אדם להעמיד פנים, נמנע מלהביע עמדות לאומיות כלשהן ובדק כל הזמן איפה האינטרס שלו. הוא היה מוכן לבטא את השקפות הממסד ולנהוג בצורה לויאלית.

דרך שנייה להפרדת התחומים היא הבעת עמדה פוליטית אפטיית, אדישות פוליטית וחוסר מעורבות בכלל, בטענה ש"זה לא מעניין" אותו והוא משאיר את הפוליטיקה לפוליטיקאים.

דרך שלישית היא שימוש בכפל משמעויות לשוניות - הומור מופרז בביטוייו כלפי הממסד בכיוון פרו-ישראלי, דבר שיכול לאותת לשומע שאין מדובר בהשקפותיו האמתיות של הדובר.

דרך רביעית היא הגדרה עצמית ברורה יותר לאחד משני הקצוות, וזה בעקבות התגברות המתח הפנימי בין מרכיבי הזהות. כאן רואים מגמה של בריחה מעמדת ביניים לאחד הקצוות.

ב. מנגנון השוליות הכפולה

סלימאן (1999) מציע את מנגנון השוליות הכפולה ורואה בו דרך שבעזרתה יוכל הפלסטיני בישראל ליישב את המשבר בזהותו עקב הקונפליקט בין המרכיב הפלסטיני למרכיב הישראלי. בהיותו שולי בשתי הזהויות (הלאומית והאזרחית) יכול המיעוט הפלסטיני לשלב בין שתי זהויות קונפליקטואליות אלו. שוליותם של הפלסטינים כאזרחים נעוצה בהגדרת ישראל כמדינת היהודים. מעצם זה נשללת מהם הזכות לשוויון אזרחי. שוליות זו מתבטאת כמעט בכל מישור במרחב האזרחי והציבורי. היא מתבטאת בדחיקת המיעוט הפלסטיני, כקולקטיב, אל שולי תרבות המדינה, המיתוסים והסמלים שלה. שוליות זו יכולה ללבוש צורת ניכור והעדר או צורות של הערכה וסטראוטיפיזציה שלילית ואף של דהומניזציה.

הסיבות לשוליות הזהות הפלסטינית ברורות פחות. אף כי באופן חלקי אפשר לייחסה לניתוק המתמשך של המיעוט הזה משאר הפלסטינים ומהעם הערבי, סלימאן (1999) טוען כי שוליות זו נגרמת בעיקר עקב הכורח להשתלב (כאזרחים שוליים) בישראל. שוליותם הפוליטית והכלכלית של הפלסטינים גוררת גם שוליות תרבותית. החלל שנוצר עקב ניכורם מתרבותם הלאומית מתמלא באופן חלקי בהיטמעותם בסוג שולי ומעוות של תרבות ישראלית בעלת מאפיינים של תרבות גטו. תרבות זו, הנשענת על כלכלה ועל חוויה קהילתית סגורות יחסית, התפתחה לרמה המאפשרת לה לפתח סוג ייחודי

של תרבות שוליים, מעין יצור כלאיים של "חצי ישראלי - חצי פלסטיני". יצור כלאיים זה אינו דומה לערבי החדש שדיבר עליו סמוחה, האמור לשלב בהצלחה בין שתי הזדהויותיו, הלאומית והאזרחית. שוליותו הכפולה של הפלסטיני בישראל היא זהות מופנמת והיא גרעין לעצמי קולקטיבי חסר עקיבות פנימית (סלימאן, 1999, עמ' 181).

4. מערכת החינוך הערבית

המורה בחברה הערבית נחשב לאדם משכיל בעל שליחות חברתית ותרבותית כפולה. מצד אחד עליו לשמור על הערכים והמסורת של החברה הערבית ולהנחיל ערכים אלו לדור הצעיר, ומצד שני עליו להכניס שינויים כמו לימוד קריאה וכתביבה, חשיבה, פיתוח אישיות, אוטונומיה ויזמה (מרעי, 1986).

המורה הערבי שרוי בקונפליקט הנאמנות הכפולה. מצד אחד הוא בעל זהות לאומית (ערבית ופלסטינית) וחייב להיות נאמן לערכים הלאומיים של החברה שלו, ומצד שני הוא חייב להיות נאמן למדינת ישראל ולהזדהות עם שאיפותיה. משום כך המורים נחשבים בעיני הורים רבים לסוכני השלטון, כי הם מתמנים מטעמו ומשרתים אותו.

המורה הערבי סבל הרבה מהיד הארוכה של הממסד וממדיניות הדיכוי והסיווג הביטחוני שאפשרה פיקוח הדוק ושליטה מלאה במורים הערבים ובכל מערכת החינוך הערבית. למורה לא היה ביטחון מקצועי, והוא היה נתון בפחד מתמיד שמא יאבד את משרתו. נוסף על כך נאסר על המורים הערבים במשך זמן רב לעסוק בנושאים אקטואליים או בכל נושא הנחשב "רגיש": אדמות, זהות לאומית, מאבק למען זכויות אזרח וכיוצא בזה. כל קטע שעסק בנושאים אלו הושמט מתכניות הלימודים של הערבים הפלסטינים בארץ.

מדיניות זו של משרד החינוך חלו בה שינויים, ובהדרגתיות היא אפשרה דיון בסוגיות פוליטיות בבתי ספר ערביים, וזה בעקבות אירועים גדולים כמו הפלישה ללבנון בשנת 1982 וטבח "סברה ושתילה" באותה שנה וגם פרוץ האינתיפאדה הראשונה בשנת 1987. אירועים אלה האיצו במשרד החינוך לתת הוראות למחנכים הערבים להרגעת התלמידים ולאפשר דיון בשני המרכיבים בזהותם של הערבים בארץ, האזרחי והלאומי (אלחאג', 1996).

בדיקת תכניות הלימודים בחינוך הערבי מראה שאין מקום לצורכי החינוך הערבי ושיש התעלמות מהייחוד התרבותי והלאומי של המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל. תוצאות מחקרים בנושא הובילו למסקנה ברורה כי מטרות החינוך לערבים הן יצירת ערבי כנוע המוכן לקבל את נחיתותו מול עליונותם של היהודים ולבזות, להחליש ולהצמיח את הזהות הפלסטינית הערבית (מרעי, 1986; פרס ואחרים, 1968; אלחאג', 1996; מיעארי, 1975).

המורה הערבי לא קיבל לגיטימציה לחשוב ולפתח את הזהות הלאומית שלו ושל תלמידיו, וגם לא הוכשר לכך. מצד שני הוא טרם השתכנע בעמדות ובכוונות האמתיות של משרד החינוך.

כיום עדיין מפחד המורה הערבי מ"להסתבך" בנושאים כאלה, וההיסטוריה של דיכוי ורדיפת המורה והדרישות הנשנות וחוזרות ממנו להוכיח נאמנותו למדינה עדיין מטביעות את חותמן על התנהגותו ועל גישתו במילוי תפקידו בהיותו מורה ובהיותו סוכן לשינוי חברתי.

ניסן (1997) עסק בתכונות ובמאפיינים שיש לטפחם אצל מנהיג חינוכי טוב. הוא מדגיש כי תכונה הכרחית למנהיג חינוכי טוב היא היותו בעל זהות חינוכית אשר מכוונת על ידי מחויבות לעבודה חינוכית, עבודה המודרכת באמצעות תפיסות מושכלות על תחום החינוך ועל הטוב הראוי. זהות זו מתבססת על ההנחה שהכרה מושכלת של מטרות וערכים, המשולבים עם התנסויות המזמנות אפשרויות להגשמה עצמית, תצמיח מחויבות אישית ההופכת לחלק מזהותו של האדם.

הזהות החינוכית שניסן (1997) רואה בה תכונה הכרחית למנהיג החינוכי הטוב מובילה אותנו לבחון את הזהות העצמית החברתית של פרחי ההוראה הערבים במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין. אנו מאמינים שמורה או מחנך טוב ומצליח חייב להיות בעל זהות מגובשת ותודעה לאומית-חברתית ברורה. רק מורה ומחנך כזה יכול לתפקד כראוי במציאות הלימודית החינוכית הערבית המורכבת.

5. הנכונות לקיים יחסי חברה עם האחר

כמה מחקרים על יחסי יהודים וערבים בישראל גילו כי הפלסטינים בישראל מוכנים לקיים יחסי חברה עם יהודים יותר ממה שהיהודים מוכנים לקיים יחסים כאלה עם ערבים (Hofman, 1972; 1982; Peres, 1971; Smootha, 1984; Smootha and Hofman, 1976-77; Yogev, Ben-Yehoshua and Alper, 1991; Yuchtman-Yaar and Inbar, 1986; הופמן ונגיר, 1986; דויטש וקהת, 1986). כך למשל במחקר שערכו הופמן ונגיר (1986) על תלמידי תיכון ערבים ויהודים נמצאו הבדלים גדולים בין הנבדקים היהודים והערבים בנכונות הפעילה למגע בין-קבוצתי (חושב שקיימת הזדמנות לפגוש את בני העם האחר, מנסה לטפח יחסים תקינים עם בני העם האחר, חושב שקשה לחיות בארץ בלי יחסים תקינים עם בני העם האחר ואינו מנסה להתרחק מבני העם האחר). ההבדלים בנכונות הסבילה (כגון הנכונות לעבוד עם בן העם האחר, להתיידד אתו, לקבל אותו לשכן, ולקבל אותו לבן זוג) היו חד-משמעיים פחות (הופמן ונגיר, 1986, עמ' 106-107). גם במחקר שערכו דויטש וקהת (1986) על יחסים חברתיים בין יהודים וערבים בשכונה מעורבת בשכונת קרובה נמצא כי ערבים מגלים יותר נכונות ליחסים קרובים עם היהודים מאשר היהודים עם הערבים (ביקורים בבתים, משחקים בין הילדים, יחסי שכונת קרובים ושיתוף פעולה בין שכנים).

מחקרים אלה ואחרים גילו גם כי הפלסטינים בישראל מודעים לקיומה של אסימטרייה זו ביחסים בינם לבין היהודים. כך למשל במחקר שערך מיעארי בשנת 1976 על בוגרי אוניברסיטאות ערבים נמצא כי 86% מהנבדקים מוכנים לעבוד במשרד אחד עם יהודים לעומת 16% שטענו שיהודים מוכנים לעבוד במשרד אחד עם ערבים כמותם, 83% מוכנים להתיידד עם יהודים לעומת 11% שאמרו שיהודים מוכנים להתיידד עם ערבים כמותם וכן 67% מוכנים לגור בשכונה מעורבת עם יהודים לעומת 4% שאמרו שיהודים מוכנים לגור בשכונה מעורבת עם ערבים כמותם (מיעארי, 1981, עמ' 174). מבלי להמעיט מערך הסובלנות בתרבות הערבית והמוסלמית, נראה כי אסימטרייה זו מאפיינת יחסי רוב ומיעוט רבים בעולם. ביחסים כאלה בני המיעוט מרוויחים יותר, או מרגישים שהם מרוויחים יותר, מהמגע עם האחר (Mi'ari, 1989: 239). הסבר זה מתיישב עם הסבר "התלות האסימטרית" שהציעו הופמן ונגיר (1986), ושלפיו לקבוצה התלויה יותר (בדרך כלל זו קבוצת המיעוט) יתהיה הניעה לסקר את כוונות היריבים, להתוודע אל עמדותיהם, לדעת מהן התכונות שאפשרו להם את עדיפותם, ולהתקרב אליהם על מנת לקחת חלק בהצלחתם, יותר מאשר לקבוצה השולטת" (הופמן ונגיר, 1986, עמ' 104).

השוואת הנכונות למגע עם האחר לאורך זמן מצביעה על ירידה בנכונות זו במיוחד בקרב הערבים. במחקרו של הופמן על תלמידי תיכון יהודים וערבים נמצא למשל שאחוז הנבדקים הערבים המטפחים מגע עם יהודים ירד מ-88% בשנת 1971 ל-62% בשנת 1984, אחוז הנבדקים שאינם מנסים להתרחק מיהודים ירד מ-94% ל-65% ואחוז אלה שטוענים שמגע עם יהודים רצוי ירד מ-86% ל-68% (הופמן ונגיר, 1986, עמ' 110). גם מחקריו של מיעארי הראו מגמה דומה. במחקר שערך מיעארי בשנת 1988 (דהיינו בתקופת האינתיפאדה הראשונה) על תלמידי תיכון ערבים נמצא כי רק 48% מהנבדקים מוכנים לעבוד במשרד אחד עם יהודים, 41% מוכנים להתיידד עם יהודים, 34% מוכנים לגור בשכונה אחת עם יהודים ו-3% מוכנים להינשא ליהודי או לשאת יהודיה.

השוואת ממצאים אלה עם ממצאי מחקר בוגרי האוניברסיטאות הערבים שנערך בשנת 1976 (למרות הסתייגותנו מהשוואה זו בגלל ההבדל במדגם) מבליטה ירידה ניכרת בנכונות הערבים לבוא במגע עם יהודים (Mi'ari, 1989: 243). ובאשר להשפעת האינתיפאדה על הנכונות למגע עם יהודים, כמחצית הנבדקים במחקר תלמידי התיכון הערבים העריכו כי נכונות זו נחלשה (Mi'ari, 1989: 242).

כמה מחקרים עסקו בקשר בין הזרות הקולקטיבית של הערבים בישראל לבין נכונותם לקיים יחסי חברה עם יהודים. במחקר על תלמידי תיכון ומכללות ערבים מצא הופמן (Hofman, 1982: 737) כי ככל שהערבי בישראל מרגיש יותר שהוא ישראלי ומרגיש פחות שהוא פלסטיני, כך הוא יהיה מוכן יותר לקשור יחסים חברתיים עם יהודים. לזרות הישראלית ולזרות הפלסטינית, לדעת הופמן, השפעות מנוגדות על נכונות הערבים לקשור יחסים חברתיים עם יהודים. במחקר אחר

שערכו יוגב, בן-יהושע ואלפר (Yogev, Ben-Yehoshua and Alper, 1991) על תלמידים ערבים בכיתות ז' הם מצאו כי הזהות הקולקטיבית של הערבים בישראל משפיעה, אבל לא באופן ישיר, על נכונותם לבוא במגע חברתי עם יהודים (מתאם 0.11). נכונות זו מושפעת בעיקר משני גורמים: תפיסה של קיפוח יחסי ויחס סטראוטיפי כלפי יהודים. תלמידים ערבים שמרגישים מקופחים פחות ויש להם סטראוטיפים חיוביים על יהודים רוצים יותר מאחרים לבוא במגע עם יהודים. שני גורמים אלה מושפעים מהזהות הקולקטיבית של התלמיד. הזהות הישראלית מחלישה את הרגשת הקיפוח היחסי ומחזקת את הסטראוטיפים החיוביים על היהודים, ואילו הזהות הפלסטינית מגבירה את הרגשת הקיפוח היחסי ומחזקת את הסטראוטיפים השליליים על היהודים (שם, עמ' 558-559).

מחקרים שערך מיעארי (Mi'ari, 1998; 1989; 1983) ושבדקו את הקשר בין הזהות הקולקטיבית של הערבים בישראל לבין נכונותם למגע עם יהודים הגיעו לממצאים שונים. במחקר שנערך על בוגרי אוניברסיטאות ערבים בשנת 1976 נמצא כי בוגרים שמזדהים כפלסטינים ואלה שמזדהים כישראלים אינם שונים בצורה משמעותית בנכונותם להתחבר עם יהודים (למעשה אינם שונים בערך שהם קיבלו על אינדקס מורכב מנכונות להתיידד עם יהודים, לעבוד במשרד אחד אתם ולגור בשכונת אליהם). המשתנים החשובים ביותר שמנבאים את הנכונות למגע עם יהודים היו ניסיון חברות עם יהודים והזהויות המסורתיות, דהיינו הדתית, המקומית והחמולתית (Mi'ari, 1983: 188-189). במחקר אחר שנערך בשנת 1988 על תלמידי תיכון ערבים נמצא כי התלמידים המזדהים כפלסטינים ואלה המזדהים כישראלים אינם שונים בצורה משמעותית בנכונותם לקשור יחסים אינטימיים עם יהודים (להינשא ולגור בשכונת), אבל הם שונים בצורה משמעותית בנכונותם לקשור יחסים אינטימיים פחות עם יהודים. תלמידים ערבים שמזדהים כפלסטינים מוכנים פחות להתיידד עם יהודים ולעבוד במשרד אחד אתם מתלמידים שמזדהים כישראלים (Mi'ari, 1989: 244). במחקר שנערך בשנת 1994 על סטודנטים באוניברסיטת ביר זית, שכמעט כולם תושבי הגדה המערבית ורצועת עזה, נמצא גם כי הזהות הקולקטיבית של הסטודנט איננה קשורה בצורה משמעותית לנכונותו לבוא במגע עם יהודים ישראלים. פירוש הדבר שסטודנטים שמגדירים את עצמם פלסטינים ואלה שמגדירים את עצמם ערבים ואלה שמגדירים את עצמם מוסלמים אינם שונים בצורה משמעותית בנכונותם (הנמוכה בדרך כלל) להתחבר עם יהודים ישראלים (Mi'ari, 1998: 62-65).

ממצאים שונים אלה מצביעים על הצורך לחקור שוב את הקשר בין הזהות הקולקטיבית לבין הנכונות להתחבר עם האחר.

6. שיטת המחקר

שאלת המחקר

המחקר הנוכחי בודק את זהותם הקולקטיבית של התלמידים הערבים במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין ואת יחסיהם החברתיים עם התלמידים היהודים במכללה. המחקר משתדל במיוחד לענות על השאלות האלה:

1. כיצד מגדירים תלמידי המכללה הערבים את זהותם? מה החשיבות שהם נותנים לכל אחד ממרכיבי הזהות, ובמיוחד לשני המרכיבים הלאומי-הפלסטיני והאזרחי-הישראלי?
2. האם מקיימים התלמידים הערבים יחסי חברה עם התלמידים היהודים, האם הם רוצים לקיים יחסים כאלה, והאם לפי תפיסתם, התלמידים היהודים רוצים לקיים יחסי חברה עם תלמידים ערבים?
3. האם זהותו הקולקטיבית של התלמיד הערבי וכן רצונו לקיים יחסי חברה עם יהודים מושפעים ממשנתה המין?
4. האם יש קשר בין זהותו הקולקטיבית של התלמיד הערבי לבין קיומו (או רצונו לקיים) יחסי חברה עם יהודים?

אוכלוסיית המחקר והמדגם

אוכלוסיית המחקר היא תלמידי המסלול לחינוך מיוחד בחברה הערבית במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין. בשנת הלימודים 2002/2003 מנתה אוכלוסייה זו 350 תלמידים. רובם של תלמידים אלה הם פלסטינים אזרחי מדינת ישראל בתחומי הקו הירוק, ומיעוט של תלמידים הם פלסטינים ממזרח ירושלים.

השאלונים חולקו ב-13 שיעורי דידקטיקה (מתוך 15 שיעורים) של קבוצות ההדרכה השונות במסלול על ידי המדריכים הפדגוגיים. לשיעורים אלה רשומים כ-250 תלמידים, ומילאו את השאלונים 167 תלמידים. מאחר שתלמידי שנה ד' אינם חייבים בשיעורי הדידקטיקה, חולקו השאלונים גם לתלמידי סדנת סטאז' אחת (מתוך ארבע סדנאות). כללית אפשר לומר כי אף שהמדגם אינו מקרי (בגלל הייצוג החלש לתלמידי שנה ד' ומפני שחלק לא קטן מהתלמידים בשיעורים שחולקו בהם השאלונים לא מילאו אותם), הרי הוא גדול יחסית (48% מסך כל התלמידים הערבים במסלול לחינוך מיוחד בחברה הערבית במכללה), ומשום כך אפשר להניח שהוא מייצג במידה לא קטנה את אוכלוסיית התלמידים במסלול זה.

איסוף הנתונים

הנתונים נאספו באמצעות שאלון שהורכב משאלות סגורות. נוסף על שאלות רקע ושאלות על הזהות הקולקטיבית כלל השאלון שאלות שבדקו את הגורמים שהשפיעו על התלמיד לבחור ללמוד במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין, את שביעות רצונו מהמכללה, את הערכתו למידת התפתחות מיומנותיו החינוכיות במהלך לימודיו

במכללה וכן שאלות אחדות על יחסי חברה בין תלמידים ערבים ויהודים. השאלון חולק על ידי המדריכים בכיתות, ולאחר שהתלמידים מילאו אותו, הוא גם נאסף על ידי המדריכים. איסוף הנתונים נעשה במשך חודש יוני 2003, הוא החודש האחרון בשנת הלימודים 2002/2003.

מדידה

שני המשתנים העיקריים במחקר הזה הם הזהות הקולקטיבית וקיום יחסי חברה עם האחר.

משתנה הזהות הקולקטיבית, שמורכב ממספר מרכיבים (או תת-זהויות), נמדד בשאלות האלה:

- באיזו מידה אתה מרגיש השתייכות לחמולה שלך?
- באיזו מידה אתה מרגיש השתייכות ליישוב (העיר או הכפר) שלך?
- באיזו מידה אתה מרגיש מוסלמי או נוצרי או דרוזי?
- באיזו מידה אתה מרגיש ערבי?
- באיזו מידה אתה מרגיש ישראלי?
- באיזו מידה אתה מרגיש פלסטיני?

תשובות התלמידים על שאלות אלה דורגו בארבע קטגוריות, והן: מעט מאוד, מעט, הרבה והרבה מאוד. מאחר שהתלמידים יכולים להזדהות בבת אחת עם כמה קבוצות, הם נשאלו גם על המרכיב החשוב ביותר (או תת-הזהות החשובה ביותר) בזהותם הקולקטיבית.

קיום יחסי חברה עם האחר מתחלק למעשה לשלושה משתנים: קיום יחסי חברה בפועל עם תלמידים יהודים, הרצון לקיים יחסי חברה עם תלמידים יהודים ותפיסת רצון התלמידים היהודים לקיים יחסי חברה עם תלמידים ערבים. קיום יחסי חברה בפועל עם תלמידים יהודים נמדד בשתי השאלות האלה:

- האם אתה מכיר תלמידים יהודים, יושב ומשוחח אתם? כמה במספר?
- האם יש לך חברים בין התלמידים היהודים שאתה מבקר אצלם והם מבקרים אצלך? כמה במספר?

הרצון לקיים יחסי חברה עם תלמידים יהודים נמדד בשתי השאלות האלה:

- האם אתה רוצה לפתח קשר חברות מקצועית עם תלמידים יהודים במכללה?
 - האם אתה רוצה שיהיו לך חברים יהודים, שתבקר אצלם ושיבקרו אצלך?
- התשובות על שתי שאלות אלה דורגו בארבע קטגוריות: לא רוצה, רוצה מעט, רוצה ורוצה הרבה.

תפיסת רצון התלמידים היהודים לקיים יחסי חברה עם תלמידים ערבים נמדדה בשתי השאלות האלה:

- האם אתה חושב שהתלמידים היהודים רוצים לפתח קשר חברות מקצועית עם תלמידים ערבים כמוך?
 - האם אתה חושב שהתלמידים היהודים רוצים שיהיו להם חברים ערבים כמוך, שיבקרו אצלך ושתבקר אצלם?
- התשובות על שתי השאלות האלה דורגו בארבע קטגוריות: לא רוצים, רוצים מעט, רוצים ורוצים הרבה.

7. תוצאות

א. הזהות הקולקטיבית

כאמור, נמדדה הזהות הקולקטיבית של התלמידים הערבים בשאלות שבודקות את המידה שבה הם מרגישים השתייכות לכל אחת משש הקבוצות: החמולה, מקום היישוב, הדת, העולם הערבי, ישראל והעם הפלסטיני. לוח מס' 1 מראה כי הזהות השכיחה ביותר בקרב התלמידים היא הזהות הערבית (91% מרגישים הרבה או הרבה מאוד שהם ערבים), ואחריה באות, לפי הסדר, הזהויות המסורתיות, דהיינו החמולתית והמקומית והדתית (83%-84%), הזהות הפלסטינית (76%) ולבסוף הזהות הישראלית (18%). באופן כללי אפשר לומר כי רובם של התלמידים מרגישים שהם ערבים-פלסטינים, ובו בזמן הם מרגישים השתייכות למסגרות המסורתיות (לדתות, לחמולות ולמקומות היישוב שלהם). לעומת זאת רק מיעוט קטן בקרב התלמידים מרגישים שהם ישראלים.

לוח מספר 1

התלמידים הערבים במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין לפי הרגשת ההשתייכות לקבוצות שונות, 2003 (באחוזים)

הרבה או הרבה מאוד	סה"כ		הרבה מאוד	הרבה	מעט	מעט מאוד	
	מס'	%					
83.5	176	100	50.0	33.5	11.4	5.1	מרגיש השתייכות לחמולה
82.5	177	100	49.2	33.3	14.1	3.4	מרגיש השתייכות ליישוב (העיר או הכפר)
83.8	173	100	58.4	25.4	7.5	8.7	מרגיש מוסלמי או נוצרי או דרוזי
91.4	174	100	73.0	18.4	5.7	2.9	מרגיש ערבי
17.8	174	100	4.6	13.2	32.8	49.4	מרגיש ישראלי
75.9	174	100	47.7	28.2	14.4	9.8	מרגיש פלסטיני

מאחר שהאדם יכול להזדהות בבת אחת עם כמה קבוצות, נשאלו התלמידים על זהותם החשובה ביותר. לוח מס' 2 מציג את התפלגות הנבדקים לפי הזהות החשובה

ביותר מבחינתם. הלוח מראה כי הזהות הערבית והזהות הפלסטינית הן שתי הזהויות החשובות ביותר (28% ו-27% בהתאמה הצביעו שזהות זו היא החשובה ביותר), ואחריהן באה הזהות הדתית (18%). רק מיעוט קטן ושולי (5%) הצביעו שזהותם הישראלית היא החשובה ביותר.

לוח מספר 2

התלמידים הערבים במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין לפי הזהות החשובה ביותר, 2003 (באחוזים)

הזהות	%
הזהות החמולתית	8.4
הזהות המקומית (מקום יישוב)	7.2
הזהות הדתית	18.1
הזהות הערבית	27.7
הזהות הישראלית	4.8
הזהות הפלסטינית	27.1
הזהות הערבית-פלסטינית	4.2
צירוף אחר (לא כולל הזהות הישראלית)	2.4
סה"כ	100
מספר	166

ממצאים אלה מתיישבים עם ממצאי מחקרים קודמים בדבר הדומיננטיות של שתי הזהויות הערבית והפלסטינית והיחלשות הזהות הישראלית בקרב הפלסטינים בישראל משנות השבעים של המאה העשרים (מיעארי, 1992; רכס, 1993; Rouhana, 1997; 1982; סלימאן, 1999). עם התחזקות הזהות הלאומית של הפלסטינים בישראל בולטת גם התחזקות הזהויות המסורתיות (הדתית, החמולתית והמקומית).

באשר לקשרי הגומלין בין הזהויות השונות, החלק העליון של לוח מס' 3 מראה, כמצופה, שיש קשרים חיוביים חזקים בין שלוש הזהויות המסורתיות. פירוש הדבר שנבדק המזדהה עם קבוצה מסורתית אחת נוטה להזדהות עם קבוצות מסורתיות אחרות. הלוח מראה גם כי בו בזמן שהזהות הערבית קשורה באופן חיובי עם הזהויות המסורתיות, הזהות הלאומית הפלסטינית איננה קשורה בצורה משמעותית עם זהויות אלו. מהממצא הזה אפשר להסיק שנבדקים המזהים את עצמם כפלסטינים הם בדרך כלל מסורתיים פחות (דהיינו מזדהים פחות עם קבוצותיהם המסורתיות) מאלה המזהים את עצמם כערבים. אפשר להסביר את הממצא הזה בכך שהזהות הערבית, כמו הזהויות המסורתיות, היא בעיקר זהות תרבותית, והיא יכולה להסתגל למצב הפוליטי הקיים (למשל להיות אזרח במדינת

ישראל היהודית), ואילו הזהות הפלסטינית היא זהות לאומית חדשה יחסית, והיא שואפת לשנות את המצב הפוליטי הקיים.

לוח מספר 3

מקדמי מתאם פירסון⁽¹⁾ בין הזהויות השונות של התלמידים הערבים במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין ובינן לבין המגע והרצון לבוא במגע עם האחר, 2003

זהות פלסטינית	זהות ישראלית	זהות ערבית	זהות דתית	זהות מקומית	זהות חמולתית	
					1.00	זהות חמולתית
				1.00	**0.60	זהות מקומית
			1.00	**0.38	**0.26	זהות דתית
		1.00	*0.28	**0.21	**0.32	זהות ערבית
	1.00	0.01	0.11	*0.17	0.09	זהות ישראלית
1.00	**0.28-	**0.45-	0.12	0.05	0.11	זהות פלסטינית
0.02	0.03-	0.02	0.03	0.07	0.01-	מכיר תלמידים יהודים
*0.17-	0.12	*0.19-	0.05	0.07	0.06	יש לו חברים יהודים
0.00	0.00	0.07-	0.06-	0.08-	0.14-	רוצה קשר חברות מקצועית עם יהודים
0.04	0.01-	0.01-	0.06	**0.20	0.11	חושב שהיהודים רוצים קשר חברות מקצועית עם ערבים
0.01	0.05-	0.01-	0.04	0.05-	0.06-	רוצה שיהיו לו חברים יהודים
	0.03	0.02-	0.06	0.06	0.08	חושב שהיהודים רוצים שיהיו להם חברים ערבים

(1) מקדם מתאם פירסון הוא מדד לעצמה ולכיוון של הקשר בין שני משתנים ברמה אורדינלית לפחות. הערך "+1" מבטא קשר חיובי מושלם, הערך "-1" מבטא קשר שלילי מושלם, הערך "0" מבטא העדר קשר.

* המתאם מובהק ברמה 0.01 או פחות
** המתאם מובהק ברמה 0.05 או פחות

גם הזהות הישראלית איננה קשורה עם שתי הזהויות המסורתיות, החמולתית והדתית, אך היא קשורה (אמנם בקשר חיובי חלש אך משמעותי) עם הזהות המקומית. פירוש הדבר שנבדקים המזהים את עצמם כישראלים מזדהים בדרך כלל עם מקומות היישוב שלהם. דבר זה מתיישב עם העובדה שזהות ישראלית היא זהות אזרחית-גאוגרפית הקשורה במקום המגורים במדינת ישראל. אשר לקשרי הגומלין בין שלוש הזהויות, הערבית, הפלסטינית והישראלית, הרי לוח מס' 3 מראה כי יש קשר חיובי בין הזהות הערבית והזהות הפלסטינית. משמע,

נבדק שמזדהה כערבי נוטה לזהות את עצמו גם כפלסטיני, וההפך. מצד שני נמצא כי זהות ישראלית איננה קשורה עם הזהות הערבית, אך קשורה באופן שלילי עם הזהות הפלסטינית. פירוש הדבר הוא שנבדקים המזדהים כישראלים בדרך כלל אינם מזדהים כפלסטינים, וההפך. את הקשר השלילי בין הזהות הישראלית והזהות הפלסטינית אפשר להסביר בכך שהזהות הראשונה מקבלת את המצב הפוליטי הקיים, ואילו השנייה שואפת לשנותו. ממצא זה מתיישב עם תיאורו של סלימאן (1999) ששתי זהויות אלו מנוגדות וקוטביות.

ב. המגע עם האחר

המגע בין התלמידים הערבים והיהודים במכללה נמדד בכמה שאלות שבודקות אם התלמידים הערבים מכירים תלמידים יהודים, אם הם רוצים לפתח קשרי חברות מקצועית עם תלמידים יהודים ואם הם רוצים שיהיו להם חברים יהודים. כמו כן נשאלו התלמידים הערבים אם, לפי הערכתם, התלמידים היהודים רוצים לפתח קשרי חברות מקצועית עם ערבים ואם, לפי הערכתם, גם התלמידים היהודים רוצים שיהיו להם חברים ערבים. לוח מס' 4 מראה כי 39% מהנבדקים מכירים תלמידים יהודים (לפחות תלמיד יהודי אחד), ורק ל-5% מהנבדקים יש חברים יהודים (לפחות חבר יהודי אחד). ממצא זה פירושו שהמגע החברתי בין התלמידים הערבים והיהודים במכללה מוגבל למדי. אפשר לשער שהשלמת הסכסוך הישראלי-הפלסטיני המלווה באירועי דמים ואלומות, נוסף על גורמים אחרים, תרמה את חלקה לזרות בין התלמידים הערבים והיהודים.

לוח מספר 4

התלמידים הערבים במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין לפי המגע והרצון לבוא במגע עם תלמידים יהודים ותפיסת רצון התלמידים היהודים לבוא במגע עם תלמידים ערבים, 2003 (באחוזים)

פריטי המגע והרצון לבוא במגע עם האחר	%
מכיר תלמידים יהודים (לפחות תלמיד אחד)	38.7
יש לו חברים יהודים (לפחות חבר אחד)	4.8
רוצה לפתח קשרי חברות מקצועית עם תלמידים יהודים*	50.0
חושב שהתלמידים היהודים רוצים לפתח קשרי חברות מקצועית עם ערבים**	25.6
רוצה שיהיו לו חברים יהודים*	32.2
חושב שהתלמידים היהודים רוצים שיהיו להם חברים ערבים**	14.0

* אחוז התלמידים שענו "רוצה" או "רוצה הרבה". שאר התלמידים ענו "לא רוצה" או "רוצה מעט".

** אחוז התלמידים שענו "רוצים" או "רוצים הרבה". שאר התלמידים ענו "לא רוצים" או "רוצים מעט".

באשר לנכונותם של התלמידים הערבים לקשור יחסי חברה עם יהודים, נמצא כי כמחצית הנבדקים (50%) רוצים לפתח קשרי חברות מקצועית עם תלמידים יהודים, וכשליש (32%) רוצים שיהיו להם חברים יהודים. נכונות לא מבוטלת זו לקשור יחסי חברה עם היהודים גדולה יותר מנכונותם הנתפסת של התלמידים היהודים לקשור יחסי חברה עם הערבים. לוח מס' 4 מראה כי 26% מהנבדקים חושבים שהתלמידים היהודים רוצים לפתח קשרי חברות מקצועית עם הערבים, ורק 14% חושבים שהתלמידים היהודים רוצים שיהיו להם חברים ערבים.

ממצאים אלה מתיישבים עם ממצאי מחקרים קודמים בדבר ירידת נכונותם של הפלסטינים בישראל לבוא במגע עם יהודים בשני העשורים האחרונים ובדבר תפיסתם כי נכונותם לבוא במגע עם יהודים גבוהה מנכונות היהודים לבוא במגע אתם (הופמן ונגיר, 1986; Mi'ari, 1989). נראה כי התחזקות הימין בחברה היהודית בישראל, התגברות הפוליטיזציה בקרב האזרחים הפלסטינים בישראל וכן פרוץ שתי האינתיפאדות בגדה המערבית וברצועת עזה (הראשונה בסוף דצמבר 1987 והשנייה בסוף ספטמבר 2000) תרמו את חלקם לירידת נכונותם של הפלסטינים בישראל לקשור יחסי חברה עם היהודים. עם זאת אין לשכוח שגורמים אלה ואחרים תרמו את חלקם גם לירידת נכונותם של היהודים לבוא במגע עם ערבים. מבחינה אובייקטיבית נכונות זו נמוכה בהרבה מזו של הפלסטינים בישראל לבוא במגע עם יהודים.

ג. הזהות הקולקטיבית והמגע עם האחר

החלק התחתון של לוח מס' 3 מציג מקדמי המתאם בין מרכיבי הזהות הקולקטיבית של הפלסטינים בישראל לבין סוגי המגע עם האחר, שאפשר לסווגם לשלושה נושאים: מגע בפועל, רצון הערבים לבוא במגע עם היהודים ותפיסת רצון היהודים לבוא במגע עם ערבים. באשר למגע בפועל עם יהודים, נמצא כי הזהות הקולקטיבית של התלמידים הערבים איננה קשורה עם הכרת תלמידים יהודים, אך היא קשורה עם קיום יחסי חברות אתם (המלוויים בביקורים הדדיים). שתי הזהויות הערבית והפלסטינית קשורות בצורה שלילית עם קיום יחסי חברות עם יהודים. פירוש הדבר שהתלמידים המזדהים כערבים ואלה המזדהים כפלסטינים נוטים שלא לקשור יחסי חברות אישיים עם יהודים. לעומת זאת, לזהות הישראלית קשר חיובי, אבל לא משמעותי, עם קשירת יחסי חברות עם יהודים. במילים פשוטות, ולמרות הסתייגותנו מהממצא הזה בגלל האחוז השולי של אלה שיש להם חברים יהודים (יש חבר יהודי אחד לפחות ל-5% מהנבדקים, שהם 8 נבדקים מתוך 167), אפשר לומר שהתלמידים המזדהים כישראלים (והם מעטים) נוטים לקשור יחסי חברות אישית עם יהודים יותר מאלה המזדהים כערבים או כפלסטינים. עם זאת, לא נמצאו הבדלים בין הזהויות השונות ברמת המגע האינטימית פחות, דהיינו הכרת תלמידים יהודים, ישיבה בחברתם ושיחה אתם.

אשר לנכונות לבוא במגע עם יהודים, נמצא כי אין קשר משמעותי בין מרכיבי הזהות לבין נכונות זו. פירוש הדבר שתלמידים המזדהים כישראלים ואלה המזדהים

כפלסטינים וגם אלה המזדהים כערבים אינם שונים ברצונם לקשור יחסי חברות אישית ויחסי חברות מקצועית עם היהודים. ממצא זה סותר את ממצאיו של הופמן (Hofman, 1982) כי ככל שהערבי בישראל מרגיש יותר שהוא ישראלי ופחות שהוא פלסטיני, הוא יהיה מוכן יותר לקשור יחסים חברתיים עם יהודים. ממצא זה מתיישב יותר עם ממצאיו של מיעארי (Mi'ari, 1983) וממצאיהם של יוגב, בן-יהושע ואלפר (Yogev, Ben-Yehoshua and Alper, 1991) בדבר העדר קשר, או לפחות העדר קשר ישיר, בין הזהות הקולקטיבית לבין הנכונות לבוא במגע עם יהודים. ובאשר לתפיסת הנכונות של היהודים לבוא במגע עם ערבים, נמצא כי מרכיבי הזהות הקולקטיבית של התלמיד הערבי אינם קשורים עם תפיסתו לרצון התלמידים היהודים לקשור יחסי חברות אישית עם ערבים. גם מרכיבים אלה, מלבד הזהות המקומית, אינם קשורים עם תפיסת רצון התלמידים היהודים לקשור יחסי חברות מקצועית עם ערבים. פירוש הדבר שתלמידים שמזדהים כישראלים, אלה שמזדהים כפלסטינים, אלה שמזדהים כערבים וגם אלה שמזדהים כמוסלמים או נוצרים אינם שונים בתפיסת רצון היהודים לבוא במגע עם ערבים.

רק לזהות המקומית קשר חיובי עם תפיסת רצון היהודים לקשור יחסי חברות מקצועית עם ערבים (מתאם 0.20). פירוש הדבר שתלמידים שמזדהים עם מקומות היישוב שלהם מעריכים בצורה חיובית יותר מאחרים את רצון התלמידים היהודים לקשור קשרי חברות מקצועית עם ערבים. אחד ההסברים לממצא זה יכול להיות טמון בתפיסה נאיבית וורודה על מציאות החיים במכללה, על היהודים ועל מורכבות הקונפליקט הישראלי-פלסטיני בקרב כמה מהתלמידים הערבים במכללה, אשר תוארה במחקרה של דיאב (2002). מחקר זה עסק גם בזהות האישית והמקצועית של פרחי הוראה ערביים בשנה הראשונה להכשרתם במכללה לחינוך ע"ש דוד ילון. לפי המחקר תלמידי שנה א' הערבים מגיעים למכללה עטופים במעטפה הביתית והחמה של הוריהם, והמפגש האמתי הראשון שלהם עם העולם הסובב קורה לרוב במכללה. אצל אוכלוסיית תלמידים זו הזהות המקומית הייתה חזקה, והם הגדירו את עצמם כמונחי השייכות לכפר ולמקום המגורים. בהמשך ההתערבות החינוכית המתוארת אצל דיאב (שם) מתרחבת המודעות העצמית בקרב פרחי הוראה אלו, והתודעה החברתית והלאומית שלהם מתעצמת. התרחבות והתעצמות כאלה חשובות למורה ולמחנך הטוב לפי פרייה (1981), שרואה במודעות ותידוע אלה את אבני היסוד של החינוך שמטרתו להביא לשינוי המציאות, והם התנאי לשחרור האדם מכבלי הדיכוי הפנימי שהפנים בעקבות מנטליות הדיכוי החיצוני שהטביעו בו.

ד. הזהות הקולקטיבית והמגע עם האחר לפי מין

לוח מס' 5 מציג את תת-הזהויות הקולקטיביות ואת המגע עם האחר לפי מין. הלוח מראה כי אין הבדלים משמעותיים בין הבנים והבנות בזהות הקולקטיבית, אך קיימים הבדלים משמעותיים ביניהם במגע עם האחר. הבנים נוטים לקשור יחסי חברה עם תלמידים יהודים (להכירם ולהתיידד אתם) יותר מהבנות. כך

למשל 55% מהבנים לעומת 34% מהבנות מכירים תלמידים יהודים, יושבים בחברתם ומשוחחים אתם. הבנים גם רוצים לפתח קשרי חברות מקצועית ואישית עם תלמידים יהודים יותר מהבנות. כך למשל 65% מהבנים לעומת 45% מהבנות רוצים לפתח קשרי חברות מקצועית עם יהודים. קיימים גם הבדלים, אמנם לא משמעותיים, בעמדות כלפי תלמידים יהודים. הבנים מעריכים בצורה חיובית יותר את רצון התלמידים היהודים לפתח קשרי חברות מקצועית וחברות אישית עם ערבים. למשל 21% מהבנים ו-12% מהבנות חושבים שהתלמידים היהודים רוצים להתיידד עם ערבים. את ההבדלים האלה אפשר להסביר בכך שהבנות בחברה הערבית, בגלל החינוך בבית, בדרך כלל מסורתיות יותר מהבנים (כך למשל נמצא במחקר זה כי 39% מהבנות הן דתיות לעומת 26% מהבנים). הסבר נוסף לממצא זה טמון בעובדה שיותר מ-95% מהתלמידים היהודים הן תלמידות בנות, ולכן הבנים הערבים נמשכים מטבע הדברים לבנות היהודיות ומעוניינים לקשור יחסי חברה אישיים ומקצועיים אתן.

לוח מס' 5

הזהויות הקולקטיביות והרצון למגע עם האחר של התלמידים הערבים במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין לפי מין, 2003 (באחוזים)

מובהקות	בנות	בנים	
			הזהות הקולקטיבית*
.91	83.3	84.1	החמולתית
.76	82.0	84.1	המקומית
.60	82.9	86.4	הדתית
.90	91.5	90.9	הערבית
.40	19.2	13.6	הישראלית
.33	74.0	81.4	הפלסטינית
			המגע עם האחר
.02	33.6	55.0	מכיר תלמידים יהודים (לפחות תלמיד אחד)
.00	1.6	15.0	יש לו חברים יהודים (לפחות חבר אחד)
.02	45.0	65.1	רוצה לפתח קשרי חברות מקצועית עם יהודים**
.27	23.4	31.8	רוצה שיהיו לו חברים יהודים**
.00	24.8	55.8	חושב שיהודים רוצים לפתח קשרי חברות מקצועית עם ערבים***
.15	11.7	20.5	חושב שיהודים רוצים שיהיו להם חברים ערבים***

* אחוזי המשיבים "מרגיש הרבה" או "הרבה מאוד" (השתייכות לתמולה, למקום היישוב, מוסלמי או נוצרי, ערבי, ישראלי ופלסטיני). השאר השיבו "מעט מאוד" או "מעט".

** אחוז הנבדקים שענו "רוצה" או "רוצה הרבה". שאר הנבדקים ענו "לא רוצה" או "ירוצה מעט".

*** אחוז הנבדקים שענו "רוצים" או "רוצים הרבה". שאר הנבדקים ענו "לא רוצים" או "רוצים מעט".

8. סיכום ודיון

מטרת המחקר הנוכחי היא לבחון את הזהות הקולקטיבית של התלמידים הערבים במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין ואת נכונותם למגע עם התלמידים היהודים. המחקר גילה, כפי שצפינו, כי שני המרכיבים הלאומיים בזהות, המרכיב הערבי והמרכיב הפלסטיני, חזקים. ואילו המרכיב האזרחי הישראלי חלש ואולי שולי. ממצא זה מתיישב עם ממצאי מחקרים קודמים בדבר התחזקות הזהות הפלסטינית והיחלשות הזהות הישראלית בקרב הפלסטינים בישראל בשלושת העשורים האחרונים (מיעארי, 1992; רכס, 1993; 1997; Rouhana, 1982; סלימאן, 1999). כפי שהצגנו במסגרת התאורטית, דבר זה קרה בגלל התפתחויות חיצוניות (ובמיוחד התרחבות ההכרה הבין-לאומית בזכות העם הפלסטיני להגדרה עצמית, מדיניות היד החזקה של ישראל נגד הפלסטינים בשטחים הכבושים ובדרום לבנון, מעשי טבח שביצעו ערבים נגד הפלסטינים, הסכם השלום הנפרד שנחתם בין ישראל למצרים בשנת 1978, האינתיפאדה הראשונה ולאחרונה אינתיפאדת אלאקצא) ובגלל התפתחויות פנימיות (כגון התרחבות מעמד הפועלים השכירים ושכבת המשכילים הערבים והופעת ארגונים ערביים כלל-ארציים).

באשר לקשרי הגומלין בין הזהויות (או תת-הזהויות) השונות, בולט הקשר השלילי של הזהות הישראלית עם הזהות הפלסטינית והעדר הקשר עם הזהות הערבית. פירוש הדבר הוא שתלמידים המזדהים כישראלים, והם מעטים, נוטים שלא להזדהות כפלסטינים, והתלמידים המזדהים כפלסטינים, והם רבים, נוטים שלא להזדהות כישראלים. את הקשר השלילי (או הניגוד) בין שתי הזהויות אפשר להסביר על ידי היחס השונה של כל זהות כלפי המצב הפוליטי הקיים (ובכלל זה היחס לישראל כמדינה יהודית ולא כמדינת כל אזרחיה): הזהות הישראלית מקבלת מצב זה או משלימה אותו, ואילו הזהות הפלסטינית מסתייגת ממנו ושואפת לשנותו (למשל להקים מדינה פלסטינית בצד מדינת ישראל ולהעניק לפלסטינים בישראל שוויון זכויות מלא מתוך הפיכת ישראל למדינת כל אזרחיה).

ממצאים אלה, דהיינו התחזקות הזהות הפלסטינית והיחלשות הזהות הישראלית והקשר השלילי ביניהן, אינם מתיישבים עם ראייתו של סמוחה כאילו מתחזקת בקרב הערבים בישראל זהות חדשה פלסטינית-ישראלית (סמוחה, 1994; Smoooha, 1988; 1992). נראה לנו שזהות חדשה כזו יכולה להתפתח רק אחרי סיום הקונפליקט הישראלי-פלסטיני ומתן שוויון זכויות מלא לפלסטינים בישראל. רק אז ייעלמו הניגודים והמתחים בין שני מרכיבים אלה.

הסבר נוסף לניגוד בין שני המרכיבים הפלסטיני והישראלי בזהות הקולקטיבית של התלמידים הערבים טמון בגיל הצעיר של הסטודנטים הנחקרים (20-21 שנים בממוצע). סטודנטים אלה טרם השתלבו בצורה מלאה בחברה הישראלית, ולרובם המכללה היא המקום הראשון למפגש אמיתי עם האחר היהודי אחרי עזיבת החממה הביתית והמשפחתית (דיאב, 2002). הנחה זו מקבלת משנה תוקף גם בשל המגע

המצומצם ביותר שמתאפשר בין הסטודנטים הערבים והיהודים במכללה, כפי שמגלה המחקר הנוכחי.

מעבודתם של דיאב, בר-סיני ומנדלסון (2003), המתארת ומנתחת מסגרת מפגש, דיבור ועשייה משותפת בין המרצים הפלסטינים לבין המרצים היהודים בין כותלי המכללה לחינוך ע"ש דוד ילין, מתקבלת תמונה אחרת: המרצים הערבים במכללה הזדהו כפלסטינים ישראלים. פירוש הדבר שבקרב שכבת המשכילים הפלסטינים העובדים במסגרות ישראליות מעורבות (יהודים וערבים יחד) מתרחשים תהליכים אחרים של התמודדות עם משבר הזהות, והתוצאה היא הפנמת שני מרכיבי הזהות: הישראלי והפלסטיני.

באשר למגע עם האחר, הממצאים מגלים כי המגע החברתי בפועל בין התלמידים הערבים והתלמידים היהודים מוגבל. גם נכונותם של התלמידים הערבים לבוא במגע עם התלמידים היהודים (לקשור יחסי חברות מקצועית וחברות אישית אתם) צנועה, אם כי גדולה מנכונותם הנתפסת של התלמידים היהודים לבוא במגע חברתי עם התלמידים הערבים. ממצאים אלה מתיישבים עם ממצאי מחקרים קודמים בדבר ירידת נכונותם של הערבים ושל היהודים בישראל לבוא במגע עם האחר (הופמן ונגיר, 1986; Mi'ari, 1989). נראה כי התגברות הפוליטיזציה של הפלסטינים בישראל, התחזקות הימין הקיצוני בקרב האוכלוסייה היהודית וכן פרוץ שתי האינתיפאדות בשטחים הפלסטינים הכבושים תרמו את חלקם לירידה זו.

אשר לקשר בין הזהות הקולקטיבית והמגע עם האחר, נמצא כי הזהות הערבית והזהות הפלסטינית קשורות בצורה שלילית עם קשירת יחסי חברות אישית עם יהודים. אולם אנחנו מסתייגים מהממצא הזה, מפני שרק 5% מהנשאלים אמרו שיש להם לפחות חבר יהודי אחד, ואילו 95% אמרו שאין להם אף חבר יהודי אחד במכללה. נוסף על כך נמצא כי מרכיבי הזהות הקולקטיבית של התלמיד הערבי אינם קשורים להיכרות שלו עם תלמידים יהודים ולנכונותו לקשור יחסי חברות מקצועית ויחסי חברות אישית אתם. ממצא זה בדבר העדר קשר בין הזהות הקולקטיבית והנכונות לקשור יחסי חברה עם היהודים סותר את ממצאיו של הופמן (Hofman, 1982) ומתיישב יותר עם ממצאיהם של מיעארי (Mi'ari, 1983) ושל יוגב, בן-יהושע ואלפר (Yogev, Ben-Yehoshua and Alper, 1991). מכאן אפשר אולי להסיק שהזהות הלאומית, הערבית והפלסטינית, איננה זהות סגורה, בדלנית או עוינת לאחר היהודי.

עיון בממצאי מחקר זה מוביל אותנו להדגיש כמה נקודות:

1. הזהות הערבית בולטת ביותר. 91% מהתלמידים מרגישים הרבה או הרבה מאוד שהם ערבים. במחקר התגלה שהזהות הערבית היא החזקה ביותר, והיא חזקה מהזהות הפלסטינית (76%). את הממצא הזה אפשר להסביר כך: הזהות

הערבית נחשבה בעבר הלא רחוק לזהות לאומית רחבה השואפת להגשים את האחדות הערבית. בשנים האחרונות היא נתפסת כזהות תרבותית, היום ההרגשה כערבי אינה מבטאת בהכרח הזהות עם רעיון האחדות הערבית, והיא מבטאת יותר השתייכות לתרבות הערבית שהשפה הערבית, המנהגים והמסורת הם אלמנטים מרכזיים בתוכה. לעומת זאת הזהות הפלסטינית היא זהות לאומית מובהקת, המבטאת הרגשת שותפות עם העם הפלסטיני והזהות עם שאיפותיו הלאומיות. מכאן אפשר להניח שכמה מהסטודנטים הערבים בחרו שלא להזהות כפלסטינים אלא כערבים, מפני שהזהות הפלסטינית נתפסת בעיני הרוב היהודי כמאיימת, ואילו הזהות הערבית נתפסת כניטרלית או מאיימת פחות.

נראה שהסבר נוסף לבולטות הזהות הערבית טמון בכך שהסטודנטים הערבים טרם הצהירו במפורש על הזהות הלאומית האמתית שלהם. בשל החשש התמידי שהם חיים בו הם בוחרים במנגנון התיחום שהציעו פרס ודיוויס (1968) כדי ליישב את משבר הזהות בתוכם. כלפי חוץ הם משתמשים בביטוי "ערבי", הנסבל לאוזן היהודית, ואילו ברובד האידיאולוגי הם מרגישים שייכות לעם הפלסטיני ומזדהים אתו עמוקות.

2. דומיננטיות הזהות הלאומית, הערבית-פלסטינית, ושוליות הזהות הישראלית בקרב תלמידי המכללה הערבים מעידות על כישלון מערכת החינוך בטיפול בחינוך לערבים. מערכת זו שאפה "ליצור ערבי-ישראלי" מנוכר מייחודו הלאומי וההיסטורי. נוסף על העובדה שמטרה זו היא אנטי-חינוכית ואנטי-מוסרית, ממצאי המחקר הנוכחי מוכיחים שהיא בלתי ריאלית, ושבמצואות קורה ההפך. מכאן ההמלצה להתאים את תכניות הלימודים בבתי הספר הערבים לצורכי התלמיד הערבי ולייחודו התרבותי והלאומי.

3. מוגבלות המגע החברתי בין הסטודנטים הערבים והיהודים במכללה מחייבת את הנהלת המכללה לבחון מחדש את המספר, את האיכות ואת האפקטיביות של התכניות המעורבות שבהן לומדים סטודנטים ערבים ויהודים יחד (כגון תכנית "טיפה ביים", תכנית הדו-קיום ועוד קורסים העוסקים בדרך כלל באחר הערבי והמוזכרים אצל בר-סיני (2002)). כמו כן אנו סבורים כי על המכללה, בהיותה מוסד חינוכי גבוה ששעריו פתוחים לפני סטודנטים פלסטינים בישראל, לשפר את אוירת הלימודים וליצור הזדמנויות אמיתיות למגע בין הסטודנטים הערבים והיהודים. מגע חברתי ודיאלוג מתמיד עשויים לצמצם את הניכור ולהחליש את הדעות הקדומות בין בני שני העמים בארץ. דיאלוג אותנטי כזה הוא ייחודי וקריטי לחינוך לשלום על רקע הקונפליקט הישראלי-פלסטיני מתוך שאיפה ליצור מרחב מחיה ודיבור טוב יותר (סלומון, 2000). ייתכן שצוות המרצים המעביר את הקורסים המעורבים במכללה צריך לעבור הכשרה מיוחדת בניהול שיעורים מתוך התחשבות ברב-תרבותיות המיוחדת שהן הסטודנטים הערבים והן הסטודנטים היהודים באים ממנה.

לסיכום, מחקר זה שופך אור על זהותם הקולקטיבית של הסטודנטים הערבים במכללה ועל יחסם לאחר היהודי. אנו ממליצים לערוך מחקר דומה על זהותם של הסטודנטים היהודים ועל יחסם לאחר הערבי במכללה. פעולה למען שיפור יחסי יהודים וערבים במכללה מחייבת את המעורבים בדבר להכיר קודם כול את עמדותיהם ההדדיות של שני הצדדים ביחסים מורכבים אלה.

ביבליוגרפיה

- אלחאגי, מאגד (1996), *חינוך בקרב הערבים בישראל*, ירושלים: מאגנס.
- אלחאגי, מאגד (2000), "זהות ואוריינטציה בקרב הערבים בישראל: מצב של פריפריה כפולה", בתוך: גביוון, רות והקר, דפנה (עורכות), *השסע היהודי-הערבי בישראל*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- אמארה, מוחמד וכבהא, סופיאן (1996), *זהות חצויה*, גבעת חביבה: המכון לחקר השלום.
- בר-סיני, רות (2002), "מפגשי יהודים וערבים, כאן ועכשיו", במכללה, 13, עמ' 9-31.
- בשורה, עזמי (עורך) (1999), *בין האני לאנחנו: הבניית זהויות וזהות ישראלית*, ירושלים: מכון ון-ליר.
- דויטש, עקיבא וקהת, דב (1986), "ייחסים חברתיים בין יהודים לבין ערבים הגרים בשכונה מעורבת בשכונת קרובה", *מגמות*, כ"ט (3), עמ' 329-335.
- דיאב, חנסאא (2002), "הנרטיב החסר: חיפוש עצמי", במכללה, 13, עמ' 147-172.
- דיאב, חנסאא, בר-סיני, רות ומנדלסון, יצחק (2003), "דיאלוג ועשייה: הדיאלקטיקה ביניהם במפגשי פלסטינים-ישראלים ויהודים ישראלים" (הוגש לפרסום).
- הופמן, יוחנן ונגיר, קמיל (1986), "נכונות ליחסי חברה תקינים בין תלמידים יהודים לערבים בבתי ספר תיכוניים", *עיניים בחינוך*, 43-44, עמ' 103-118.
- כהן, הלל (2000), *הנפקדים הנוכחים: הפליטים הפלסטינים בישראל מאז 1948*, ירושלים: מכון ון-ליר.
- לזרוביץ, רחל (1977), *זהות והסביבה החינוכית*, חיפה: המכון לחקר החינוך הערבי ופיתוחו.
- מוריס, בני (1991), *לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949*, תל-אביב: עם עובד.
- מיעארי, מחמוד (1975), *סקירה משווה של תכני ההוראה בבית הספר במגזר הערבי בישראל*, ירושלים: צוות תכנון החינוך הערבי לשנות השמונים, משרד החינוך והתרבות.
- מיעארי, מחמוד (1981), "בעיית הזהות בין המשכילים הערבים בישראל", בתוך: הראבן, אלוף (עורך), *אחד מכל ששה ישראלים*, ירושלים: מכון ון-ליר, עמ' 170-174.

מרעי, סי' (1986), "בית הספר והחברה בכפר הערבי בישראל", בתוך: שפירא, פי' ופרג, רי' (עורכות), הסוציולוגיה של החינוך, תל-אביב: עם עובד, הספריה האוניברסיטאית, עמ' 284-305.

ניסן, מי' (1997), זהות חינוכית כגורם מרכזי בפיתוח מנהיגות חינוכית, ירושלים: מכון מנדל.

סלומון, גי' (2000), "רשומון זה לא רק סרט", פנים, 15, עמ' 40-46.

סלימאן, רמזי (1999), "על זהותם הקולקטיבית של הפלסטינים בישראל", עיונים בחינוך, 4 (6), עמ' 171-186.

סמוחה, סמי (1994), "יחסי ערבים-יהודים בישראל בעידן השלום", המזרח החדש, ל"ז, עמ' 64-78.

פריה, פי' (1981), פדגוגיה של מדוכאים, תל-אביב: מפרש.

פרס, יוחנן ודיוויס, נירה (1968), "על הזהות הלאומית של הערבי הישראלי", המזרח החדש, י"ח (2-1), עמ' 106-111.

פרס, יוחנן, ארליך, אבישי ויובל-דיוויס, נירה (1968), "חינוך לאומי של נוער ערבי בישראל: השוואת תוכניות לימודיות", מגמות, טז-טו, עמ' 26-36.

רכס, אלי (1993), המיעוט הערבי בישראל בין קומוניזם ללאומיות ערבית, תל אביב: מרכז דיון, אוניברסיטת תל אביב.

אלבירי, מוסי (1995), "الفلستينيون بين الهوية القومية والهوية الدينية", مجلة الدراسات الفلسطينية, العدد 21, ص 3-27.

براند, لوري (1991), الفلستينيون في العالم العربي, بيروت: معهد الدراسات الفلسطينية.

قهوجي, حبيب (1978), القصة الكاملة لحركة الأرض (بدون مكان ودار نشر).

مصالحة, عمر (1999), "قراءة في نتائج الانتخابات الإسرائيلية للكنيست الخامسة عشرة", السياسة الفلسطينية, نابلس: مركز البحوث والدراسات الفلسطينية, صيف, ص 6-19.

ميعاري, محمود (1986), "تطور الهوية السياسية للفلسطينيين في إسرائيل", مجلة العلوم الاجتماعية, المجلد 14, العدد 1, ربيع, ص 215-233.

ميعاري, محمود (1992), "هوية الفلسطينيين في إسرائيل: هل هي فلسطينية إسرائيلية؟", مجلة الدراسات الفلسطينية, العدد 15, ص 6-40.

- Hofman, John (1972), "Readiness for Social Relations between Arabs and Jews in Israel", *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 16: 241-251.
- Hofman, John (1982), "Social Identity and Readiness for Social Relations between Arabs and Jews", *Human Relations*, Vol. 35, No. 9: 727-741.
- Lustick, Ian (1980), *Arabs in the Jewish State*, Austin: University of Texas.
- Meari (Mi'ari), Mahmoud (1978), *Identity of Arab Academics in Israel*, Jerusalem: Israel Institute of Applied Social Research.
- Mi'ari, Mahmoud (1983), *Attitudes of Educated Arabs in Israel Toward Arab-Jewish Coexistence*, Ph.D Dissertation, Stony Brook: State University of New York.
- Mi'ari, Mahmoud (1989), "The Effect of the Uprising on Readiness for Interethnic Contact Among Palestinians in Israel", *International Journal of Comparative Sociology*, Vol. XXX (3/4): 238-246.
- Mi'ari, Mahmoud (1998), "Self-Identity and Readiness for Interethnic Contact Among Young Palestinians in the West Bank", *Canadian Journal of Sociology*, Vol. 23, No. 1: 47-70.
- Miller, Daniel R. (1963), "The Study of Social Relationships: Situation, Identity and Social Interaction", in S. Koch (Ed.), *Psychology: A Study of Science*, New York: McGraw-Hill.
- Miller, Daniel R. (1983), "Self, Symptom and Social Control", in T. R. Sarbib and K. E. Scheibe (Eds.), *Studies in Social Identity*, New York: McGraw-Hill.
- Nashif, T. (1977), "Palestinian Arab and Jewish Leadership in the Mandate Period", *Journal of Palestine Studies*, 6, Summer: 113-121.
- Peres, Yochanan and Yuval-Davis, Nira (1969), "Some Observations on the National Identity of the Israeli-Arab", *Human Relations*, 22: 219-233.
- Porat, Y. (1975), "The Palestinian-Arab National Movement", in M. Curtis (Ed.), *The Palestinians*, New Jersey: Transaction Books.
- Rosenberg, M. (1965), *Society and Adolescent Self-Image*, Princeton University Press.
- Rouhana, Nadim (1982), *The Arabs in Israel: Psychological, Political and Social Dimensions of Collective Identity*, Ph.D Dissertation, Detroit, Michigan: Wayne State University.

- Rouhana, N.(1997), *Identities in Conflict: Palestinian Citizens in an Ethnic Jewish State*, New Haven: Yale University Press.
- Smooaha, Sammy (1984), *The Orientation and Politicization of the Arab Minority in Israel*, Haifa: Haifa University.
- Smooaha, Sammy (1988), *Arabs and Jews in Israel*, Vol. 1, No. 1, Boulder and London.
- Smooaha, Sammy (1992), *Arabs and Jews in Israel*, Boulder: Westview Press.
- Smooaha, Sammy and Hofman, John (1976/77), "Some Problems of Arab-Jewish Coexistence in Israel", *Middle East Review* 9: 5-14.
- Stephan, Walter G. and Stephan Cooki, W. (1996), *Intergroup Relations*, Boulder, Colorado: Westview Press.
- Tessler, H. (1977), "Israeli Arabs and the Palestinian Problem", *Middle East Journal*, 31: 313-329.
- Yogev, Abraham, Ben-Yehoshua, Naama and Alper, Yael (1991), "Determinants of Readiness for Contact with Jewish Children Among Young Arab Students in Israel", *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 35, No. 3, September: 547-562.
- Yuchtman-Yaar, Ephraim and Inbar, Michael (1986), "Social Distance in the Israeli Arab Conflict", *Comparative Political Studies*, Vol. 19, No. 3: 283-317.